

С.О. Наумов*

СТВОРЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ

У статті переглянуто поширені у вітчизняній історіографії точки зору щодо виникнення Революційної української партії. На основі вивчення всього комплексу джерел, який відображає дійсний стан осередків РУП та їхніх попередників – українських молодіжних гуртків сформульовано авторське бачення процесу створення та організаційного становлення партії.

Революційна Українська партія має доволі багату історіографію – принаймні, найбільшу серед усіх українських партій початку ХХ ст.¹ Проте початковий період її історії (до I з'їзду РУП) й досі залишається доволі “темним”, з багатьма нез'ясованими питаннями. Відомості про час і спосіб утворення партії, її склад та структуру в перші роки існування невиразні й ґрунтуються швидше на історичній традиції, ніж на реально підкріпленому джерелами знанні.

Серед проблем історії РУП, які в першу чергу потребують з'ясування, уточнення чи переоцінки, і питання про її заснування. Обставини виходу партії на історичну арену на перший погляд загальновідомі. Вважається, що вона була заснована в Харкові 29 січня (11 лютого) 1900 р. на так званій “раді чотирьох” – Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича та М.Русова. Лише зрідка в літературі, в тому числі й останніми роками, були спроби віднести цю подію до попереднього, 1899 року². Але при цьому залишаються нез'ясованими, власне й не порушуються, важливі питання: у першому випадку – кого представляла “четвірка” і які рішення були нею прийняті, у другому – коли, де й ким була заснована партія, в обох – що собою представляла РУП у той час. Інакше кажучи, проблема виникнення РУП виглядає зовсім не простою, а її розв'язання – не таким очевидним, як це традиційно вважається. Не претендуючи на її остаточне вирішення, спробуємо наблизитись до цього, уважно проаналізувавши існуючі аргументи та переглянувши під відповідним кутом зору джерела, передусім свідчення безпосередніх учасників тогочасних подій, провідних діячів РУП Д.Антоновича, А.Жука, Б.Мартоса, О.Коваленка і Ю.Колларда.

Аргументів на користь 1899 р. не так багато, але, на перший погляд, вони видаються неспростовними. Це перлюстрований лист Д.Антоновича від 17 листопада 1899 р.³, усні спогади одного із засновників Полтавської “вільної громади” РУП А.Кучерявенка, зафіксовані А.Жуком⁴, а також заява Д.Антоновича, нібито зроблена ним 26 лютого 1900 р., про заснування партії “минулого року”⁵. Проте, на нашу думку, надійність і точність інформації згаданих джерел не варто перебільшувати. Усі вони небездоганні з точки зору автентичності, а їх зміст можна трактувати по-різному.

Так, лист Д.Антоновича зберігся у вигляді витягів із перекладу його копії (!), пройшовши через руки жандармських агентів, перекладачів, копіювальників і чиновників Департаменту поліції. На будь-якому етапі могла вкратись неточність, тож ми не можемо бути впевненими ні в правильності перекладу (некваліфікованість жандармських перекладачів з української підтверджувалась неодноразово), ні в коректності виписок. Щодо змісту листа, то він відображав не стільки реальні події, скільки наміри – очевидно, так і не здійснені – відомого своєю імпульсивністю і запальністю юнака та його оточення. Ішлося, головним чином, про підготовку до чергового студентського з'їзду й відповідні плани харків'ян. Оскільки попередній з'їзд Українських студентських громад (УСГ) відбувся за три

* Наумов Сергій Олександрович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

місяці до того, а наступний – тільки в червні 1901 р., швидше за все, мався на увазі IV всеросійський студентський з'їзд, що проходив улітку 1900 р. за участю Д.Антоновича від Харкова⁶. Це підтверджується й нетиповою для українських громад літературою, згаданою в листі, – твори Мольєра, Карно, Енгельса.

У зв'язку з цими планами говорилося й про РУП: "...Привезти дві перші книги, видані (новою Харківською) українською революційною партією... Революційна українська партія, яка в Харкові фігурує під фірмою РУП, так би мовити, відділення студентської громади. Оскільки в громадах не всі революціонери, то подібні відділення слід заводити й при інших громадах з великою автономією"⁷. Наведена фраза використовується прихильниками версії про заснування РУП у 1899 р. як мало не головний аргумент на свою користь. У дійсності ж вона швидше спростовує, аніж підтверджує їхню точку зору. Адже очевидно, що ніяких організаційних структур РУП ще не існувало – ні в Харкові, де вона нібито була "відділенням" студентської громади (насправді ніякого "відділення" РУП як підрозділу Харківської УСГ не існувало⁸), ні тим більше в інших містах, де подібні "відділення" ще тільки треба було "заводити". Більше того, сама назва партії ще не була відома навіть у середовищі Українських студентських громад, у зв'язку з чим Д.Антонович мусив докладно роз'яснювати її своєму адресату, члену Київської УСГ О.Рогозинському. Якщо строго дотримуватись тексту, то він свідчить лише про наявність у складі Харківської Української студентської громади (яка налічувала тоді близько 20 членів) кількох осіб, які не утворювали окремої структури, вважали себе революційним авангардом громади, придумали відповідну назву й будували певні плани на майбутнє. Достатніх підстав для твердження про існування партійного осередку, його практичну діяльність у листі немає. До речі, слово "партія" в даному разі зовсім не обов'язково означає політичну організацію. У ті роки в Росії, де справжніх партій практично ще не було, воно частіше вживалось у розумінні суспільної течії, напрямку, групи людей, об'єднаних спільними поглядами, на зразок "українофільська партія", "революційна партія" тощо. З існування такої, правда, надто малочисельної, "партії" у складі Харківської УСГ можна було б погодитись.

Свідчення А.Кучерявенка теж має слабкі місця. Воно наведене А.Жуком із посиланням на усну інформацію. Перевірити точність спогадів чи їх інтерпретації неможливо, особливо якщо врахувати, що вони записані щонайменше через чверть віку після згаданих подій. Та якщо й не заперечувати достовірність інформації А.Кучерявенка, зробити на її основі однозначний висновок про існування РУП не можна. У записках А.Жука міститься лише повідомлення про те, що в Полтаві в 1899 р. серед статистиків земства й учнів духовної семінарії звучала назва "ерупе" та ходив підписний лист на революційні цілі з печаткою РУП. Його запустив М.Русов, а аббревіатура про всяк випадок мала розшифруватись як "Родильний український (в іншому варіанті – Успенський) приют"⁹. Власне, маємо справу з єдиним фактом – наявністю підписного листа, який не міг не породити чутки про таємниче "ерупе" і цілком міг бути особистою ініціативою М.Русова, а "революційна" назва невідомої організації мала б стимулювати надходження коштів. Про партійну організацію, знов-таки, не йдеться.

Нарешті, щодо слів Д.Антоновича про заснування РУП у "минулому році". Вони запозичені з неопублікованих спогадів Б.Мартоса, котрий начебто чув їх на шевченківському вечорі 26 лютого 1900 р.¹⁰ Але присутнім там активістам студентської громади О.Коваленку та Ю.Колларду, які теж залишили спогади, вони чомусь не запам'ятались¹¹. І сам Д.Антонович ні усно (за свідченням сучасників), ні письмово, у тому числі й у коментарях до мемуарів О.Коваленка і Ю.Колларда¹², не датував заснування РУП 1899 р. Але якщо фраза й була сказана, то в контексті, який не дає підстав для однозначного висновку. Адже Д.Антонович виступав із традиційним оглядом українського руху за рік, що

минув від попередніх шевченківських роковин. Традиційна дата заснування РУП – 29 січня 1900 р. – теж перебуває в цьому часовому проміжку. До того ж він, пояснюючи, чому партія ще не виявила жодних ознак свого існування, зазначив, що вона була заснована зовсім недавно.

У цілому, всі три проаналізовані джерела з точки зору надійності й точності вразливі і не дають достатніх доказів появи РУП у 1899 р. Вони підтверджують лише існування назви партії, певних намірів і незначної підготовчої роботи щодо її створення, зініційованих у середовищі харківської української студентської громади.

Автором самої ідеї і назви “РУП” був М.Русов¹³ – студент Харківського університету, батьки якого – відомі українські діячі Олександр та Софія Русови – мешкали в той час у Полтаві. Ще в першій половині 1899 р. на зборах студентської громади він заявив про необхідність ідейно-організаційної трансформації українського руху: “Нам не треба громад, нам треба партії!”¹⁴.

Викристалізування ідеї української політичної партії саме в 1899 р., на нашу думку, було не випадковим. На той час у національному русі чітко виділилась ідеологічно неоднорідна, але в цілому більш радикальна молодіжна течія. Її основними організаційними формами були студентські громади й учнівські гуртки. Щиро прагнучи йти в боротьбі “далі і швидше” за старше покоління, молодь на практиці займалась переважно самоосвітньою та культурницькою діяльністю, яка багатьох не задовольняла. Реакцією на таке становище можна вважати рішення I з’їзду УСГ (1898 р.), опубліковані під назвою “Програма української молоді”. У ній висловлювалися прагнення “до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства” і домагання “політичної, конституційної свободи з автономією політичною”, ставились завдання щодо вивчення соціально-політичних теорій і практичного досвіду європейських партій, а також українського національно-визвольного руху тощо¹⁵.

Посилення революційних настроїв було пов’язане і з загальним піднесенням визвольного, зокрема, студентського руху в Російській імперії в останні роки XIX ст. У 1899 р. відбувся перший загальноросійський студентський виступ, що набув політичного забарвлення. У Харкові протягом лютого–квітня страйкували студенти трьох вузів. Члени Харківської УСГ взяли у виступах найдіяльнішу участь. До складу керівних студентських органів університету й міста входили Д.Антонович і М.Русов, причому останній, як зазначалося в “Огляді найважливіших дізнань” Департаменту поліції за 1899 р., “уперто переконував на сходках товаришів продовжувати безпорядки”¹⁶. Перша відкрита сутичка із владою справила на молодь велике враження, а покарання у вигляді арешту, тимчасового виключення з вузів і висилки з Харкова не стільки налякало, скільки створювало привабливий ореол борців-героїв. Як згадував Ю.Коллард, “та доба мала велике виховуюче значення для студентства, зреволюціонізувавши його”, і вислані студенти повертались до Харкова “з цілком революційними настроями”¹⁷.

Та страйк 1899 р. продемонстрував не лише великий потенціал організованого виступу, а й слабкість студентського руху, зумовлену корпоративною обмеженістю цілей і засобів діяльності, відсутністю зв’язку з іншими суспільними силами. Звідси логічно випливала думка про необхідність формування на основі УСГ більш масової конспіративної політичної організації, тобто партії. У такому контексті стають зрозумілішими рішення II з’їзду УСГ (серпень 1899 р.). На перший погляд, вони були кроком назад порівняно з постановами 1898 р. На відміну від “Програми української молоді”, “Оповіщення 1899 р.” – вільне від радикальних політичних гасел і спрямоване виключно на практичні завдання громад, які відтепер утворювали єдину спілку. Головні цілі національного студентського руху в документі визначено таким чином: “Спинити шкідливе і

згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Вкраїні Російській і повернути всіх студентів-Українців до служіння інтересам Українського народу. Довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму”¹⁸.

Очевидно, прихильники більш радикальних поглядів Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, котрі були делегатами з’їзду, вже тоді мали певні наміри щодо організації на базі студентських громад політичної партії, формування дворівневої структури студентського руху (громади – партія) з окремими завданнями й тактикою. Не випадково відразу після з’їзду, восени 1899 р., Л. Мацієвич, а згодом М. Русов побували в Галичині для ознайомлення з західно-українським політичним рухом, першим досвідом партійного будівництва¹⁹. Черговим кроком у цьому напрямку стала розробка проекту програми української політичної партії радикального спрямування. Він був підготовлений у студентському середовищі в 1899 р. під назвою “Програма Української національної партії”²⁰. Текстуально дуже близька до “Profession de foi молодих українців”, “Програма” засвідчує початковий намір створити українську партію під іншою назвою, на ідеологічній платформі Братства тарасівців. Та зрештою, і назва партії, і тарасівські ідеї, мабуть, видались недостатньо радикальними і привабливими для молоді.

Тоді ж у складі Харківської УСГ були створені дві комісії – для планування легальної й нелегальної роботи. Діяльність другої, на думку Б. Мартоса, призвела до утворення РУП²¹. Зв’язок дійсно був, хоч і не такий однозначний, – адже у складі комісії працювали всі учасники “ради чотирьох”, О. Коваленко і Ю. Коллард²². Результати їхньої роботи невідомі. Б. Мартос стверджував, що була вироблена якась програма, але він її не бачив²³. Відсутність інших свідчень, у тому числі й членів комісії, про програму, слідів її існування у практичній діяльності громади наводить на думку, що або це була “Програма Української національної партії”, або ж були визначені лише початкові, елементарні кроки, а не цілісна програма.

У цілому названими заходами – збиранням необхідної інформації і, можливо, коштів (якщо мати на увазі підписний лист у Полтаві), обговоренням у найзагальніших рисах характеристик майбутньої партії, діяльністю “політичної” комісії в Харкові, планами видання літератури – підготовка до створення партії в 1899 р. і обмежувалась. Доволі мляві та епізодичні дії щодо заснування РУП частково можна пояснити тим, що головні ініціатори, М. Русов і Д. Антонович, деякий час перебували під наглядом поліції поза межами Харкова – відповідно в Полтаві й у Києві (за місцем проживання батьків). У будь-якому разі для тверджень про існування РУП у 1899 р. немає достатніх підстав.

Початок 1900 р. не вніс нічого нового в підготовку до створення партії. Тож закономірно, що так звана “рада чотирьох” виявилась не ретельно спланованою акцією, а вчинком спонтанним і несподіваним навіть для більшості її учасників (не кажучи вже про інших) – цілком у дусі Д. Антоновича, який за вже згадувані риси свого характеру з дитинства мав прізвисько “Муха”, що стало й одним із його партійних псевдонімів. Невідомо, що саме послужило поштовхом до її проведення. Взагалі, надто скупа інформація в джерелах про зібрання 29 січня наводить на думку, що ця подія в той час залишилась непоміченою, а звичного для нас значення їй було надано пізніше.

За версією Ю. Колларда²⁴, Д. Антонович, повернувшись на початку 1900 р. до Харкова, виклав свій намір щодо заснування партії Б. Камінському. Останній був авторитетним членом Української студентської громади, проте до числа її лідерів не належав. У зв’язку з цим не дуже зрозуміло, чому саме йому довірив-

ся Д.Антонович. Можливо, мали значення близькі стосунки Б.Камінського з М.Міхновським, вплив якого на українське студентство був тоді незаперечним. Не можна виключати й інший чинник: Б.Камінський, схоже, користувався особливою повагою тому, що мав досвід нелегальної діяльності у Братстві тарасівців, був на 7–8 років старшим за своїх товаришів, які прозивали його “папаша”²⁵.

Удвох вони вирушили до Л.Мацієвича, де зустріли і М.Русова, яким Д.Антонович виклав свої думки. Отже, “четвірка” склалась випадково? Принаймні, доказів протилежного ми не маємо. Більше того, Л.Мацієвич поставився до ідеї Д.Антоновича скептично. Зате М.Русов підтримав її (власне, свою) з великим ентузіазмом, вигукнувши (свідчення Д.Антоновича): “А я не казав, що нам не треба громад, тільки партії!”²⁶. Виходить, що обидва ініціативою Д.Антоновича були захоплені зненацька. Той чомусь так поспішав, що взявся за створення партії вже через лічені дні після свого повернення і без попереднього обговорення з найближчими однодумцями. Зрозуміло, що ні Харківська УСГ, ні інші українські об’єднання не мали до цього жодного відношення. “Четвірка” нікого, крім себе, не представляла.

Втім, потреби у якихось повноваженнях і не було, оскільки характер прийнятих рішень цього не вимагав. Історіографічний штамп про заснування РУП 29 січня 1900 р. дивним чином знеохотив науковців до з’ясування змісту цих рішень. А йшлося не стільки про негайне створення партії – і тим більше не про констатацію факту її існування²⁷, – скільки про започаткування цього процесу. Схоже, що Д.Антонович із товаришами домовились лише взяти на себе функції ініціативного осередку по організації партії. Згодом²⁸ було ухвалено звернутися за підтримкою до студентської громади (її актив обговорив це питання 5 лютого, причому думки розділились). Ще пізніше виникла ідея попросити М.Міхновського написати програмний маніфест РУП. Тому Ю.Коллард мав рацію, наголошуючи, що 29 січня 1900 р. було тільки “вирішено необхідність (підкреслення моє – С.Н.) заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань...”²⁹.

Постає закономірне питання: чи можна вважати 29 січня 1900 р. датою дійсного заснування РУП? На наш погляд, якщо виходити з суті події та стану створеної партії, то ні. Заснування політичної партії традиційно пов’язується з установчим з’їздом, де відбувається об’єднання окремих груп, визначення напрямку діяльності, формування керівних органів партії тощо. Нічого цього в 1900 р. не було. Партія на той момент існувала лише в головах її фундаторів. “Рада чотирьох” і не намагалась виконати функції установчого зібрання. Не можна навіть сказати, що вона проголосила партію, адже публічно про це було заявлено тільки через місяць, на шевченківських роковинах у Харкові, а партійний маніфест (і взагалі перше її видання) – брошура “Самостійна Україна” – з’явився влітку 1900 р.

Більше того, можна стверджувати, що РУП як справжня партія сформувалась ще дуже нескоро після січня 1900 р. Через відсутність належної підготовки і розуміння шляхів партійного будівництва творення організаційної мережі РУП спершу протікало дуже мляво. Протягом перших півтора року окремих партійних структур не існувало – не випадково ні в джерелах, ні в літературі немає відповідних фактів. Щоправда, в опублікованій нещодавно автобіографії А.Жука з його так званого “канадського” архіву зазначено, що свого часу він належав до українського гуртка у Лубнах, який “перетворився в 1900/1901 р. в партійну організацію РУП”³⁰. Проте докладна інформація про склад і діяльність гуртка, котра збереглась у “празькій” частині архіву цього відомого діяча (тепер зберігається в ЦДАВО України)³¹, переконує, що це був один із тих молодіжних українських гуртків, які готували кадри для партії, до неї не належачи³² (подібні були у Києві, Ніжині, Прилуках та інших містах). Як вказував

сам А.Жук, гурток “не мав політичного оформлення” і навіть навесні 1901 р., коли випустив свою єдину відозву, “фірми РУП ще не мав”³³. Він був лише ґрунтом для створення партійної організації, предтечею лубенської “Вільної громади на Полтавщині”, яка склалась пізніше. Крім того, згадана автобіографія не надто надійна як джерело: вона, схоже, є чернеткою, не закінчена, не датована, написана в белетризованій формі і, швидше за все, аж на початку 60-х років, причому в розпорядженні А.Жука не було необхідних документів чи літератури про часи своєї молодості. В опублікованому тут же “офіційному” варіанті автобіографії він вказав, що членом партії став із 1901 р.³⁴, – мабуть, уже в Полтаві, куди переїхав наприкінці весни. До речі, В.Мартос, котрий був висланий до Лубен у 1901 р., у своїх дуже докладних спогадах про той період жодним словом не обмовився про існування в місті партійного осередку³⁵. Таким чином, твердження про належність лубенського гуртка до РУП у 1901 р., а тим більше в 1900 р., не підкріплене фактами. Рупівці, яких було тоді, ймовірно, не більше 10–15 осіб, діяли у складі Харківської студентської громади й полтавського українського гуртка. За свідченням О.Коваленка, РУП у той час “мала в своїх рядах самих тільки її фундаторів”, і сказати, де кінчалась студентська громада і починалась партійна організація, було важко³⁶.

Становище змінилось тільки після I конференції РУП (червень 1901 р.). Власне, окремої конференції, як і партії, фактично не було. У дійсності в рамках III українського студентського з'їзду частина його учасників провела кілька нарад, присвячених РУП. Через це визначити її персональний склад (тобто встановити, хто з делегатів вважався членом партії) виявилось не під силу учасникам цієї події – Д.Антоновичу, А.Жуку, Ю.Колларду, В.Мартосу та іншим. Правда, список учасників конференції є в спеціальній статті А.Жука: він сам, Д.Антонович, М.Русов, С.Пеглора, В.Козиненко, М.Кохановський, В.Мазуренко³⁷. Але, як видно з авторських чернеток, він викликав сумнів у самого А.Жука, який, до речі, делегатом не був: його, як представника лубенського молодіжного гуртка (а не партійної організації) вже у Полтаві запросив М.Русов. Майже вдвічі ширший список наводить В.Головченко³⁸, але в неопублікованих спогадах В.Мартоса, на які він посилається, йдеться про студентський з'їзд і прізвищ значно менше³⁹.

Рівень і зміст дискусії пізніше охарактеризував А.Жук: “...Обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати”⁴⁰. Отже, провідники партії взяли за обговорення проблем організаційного будівництва тільки через півтора року, причому й тоді виявилися у цьому питанні цілком безпорадними – тож чи могли вони створити її раніше?

Показово, що у зв'язку з роботою конференції жодного разу не згадувались місцеві організації – “вільні громади”, які б мали представляти учасники. А.Жук, приїхавши напередодні до Полтави, застав там лише нечисленний партійний гурток, з якого, як він неодноразово підкреслював, уже пізніше склалась “вільна громада”. З нашого погляду, “вільних громад” тоді ще не було, і якраз на конференції обговорювалось питання про створення їх як основи партійної організації. Таке важливе рішення навряд чи могло бути прийняте без обговорення, а до I з'їзду РУП, де “вільні громади” вже були представлені, не було інших загальнопартійних зборів. Саме це питання могло дебатуватись у конференційних бесідах чи нарадах, про які згадують мемуаристи⁴¹. Конструктивних думок, як уже з'ясовано, було обмаль, і в такому разів здоровий глузд мав підказати, що доцільно віддати ініціативу на місця, зробити наголос на творення регіональних осередків, перекинувши поки що на них практичне розв'язання організаційного питання. Правомірність нашої версії підтверджує Ю.Коллард, який засвідчує, що поняття “вільна громада” РУП з'явилося саме

на конференції⁴². Оскільки ж наповнити цю сформульовану ідею “вільних громад” конкретним змістом через брак відповідних знань і досвіду не вдалось, логічно було надати їм повну самостійність в організації внутрішнього життя, проведенні роботи серед населення тощо. Очевидно, саме в цьому сенсі вони й були “вільними”, а не від директив керівних органів чи програмно-статутних документів (як це іноді трактується), котрих на той час не існувало.

Як робота конференції, так і весь відомий фактичний матеріал свідчать, що РУП до середини 1901 р. може вважатись партією лише номінально, а реально була зародком справжньої політичної партії, нечисленним авангардом національних молодіжних організацій. Місцевих партійних організацій у точному розумінні слова не існувало, оскільки вважати такими невеличкі, неструктуровані й невідокремлені групи з невизначеним статусом у двох-трьох містах не можна. Пізніше А.Жук відзначав, що практична й організаційна робота на місцях розпочалась приблизно за рік до I з'їзду РУП, тобто не раніше другої половини 1901 р.⁴³ Саме тоді розгорнувся процес цілеспрямованого творення мережі місцевих партійних організацій і груп на чолі з “вільними громадами”.

Першими “вільними громадами” стали вже існуючі організації – харківська й полтавська. Взагалі на Полтавщині процес партійного будівництва протікав найінтенсивніше. Невдовзі після I конференції оформилась і організаційно зміцніла полтавська “вільна громада”. Уже на початку лютого 1902 р. вона випустила на гектографі свою першу відозву (автор В. Кошовий), присвячену річниці реформи 1861 р., що починалася словами “41 літ перед цим, 19 лютого...”⁴⁴. Взагалі нелегальні видання є практично єдиними автентичними документами місцевих організацій РУП, а отже, й найбільш об'єктивним джерелом інформації про їх існування. Ядро організації склали М.Русов, А.Кучерявенко, М.Кохановський, В.Кошовий. Членами громади в 1902 р. були також А.Жук, К.Шаревський, П.Комліченко, О.Осмяловський, О.Міхновський, М.Гмиря та ін. – всього не менше 20 чол. На чолі стояв М.Кохановський, судячи з його участі в I з'їзді РУП. Надійною підвалиною партійної роботи в місті й особливо в повітах залишалась семінарська громада. Відразу після I конференції, головним чином зусиллями М.Русова, почалось закладання мережі периферійних гуртків. Як учасник етнографічної експедиції, він до середини осені відвідав з півсотні міст і сіл 5 повітів губернії.

Лубенська організація РУП, за даними А.Жука, була заснована в 1902 р. заходами М.Порша, який повернувся до рідного міста після навчання в Київському університеті⁴⁵ (отже, це сталося не раніше літа). Вона мала достатньо міцне підґрунтя: традиції й авторитет українського руху в місті; українські молодіжні гуртки в Лубнах і селах повіту; студенти-лубенці, немало з яких набули досвіду національної роботи у своїх вузах. До того ж організація виникла на перехресті впливів київського й полтавського осередків РУП. Ці чинники та порівняно густа мережа сільських партійних груп зумовили її статус як окремої “Вільної громади на Полтавщині”. До неї належали П.Крат, Г.Гольштейн, М.Коренецький, А.Жук, Ф.Шпак, О.Кирста та інші. Одна з листівок громади (невідомо, чи перша) має дату 10 грудня 1902 р. (це перевидання листівки київської “вільної громади” “З усіх боків обсіли вороги наш народ”)⁴⁶. Полтавська губернія була єдиною, де діяли відразу дві “вільні громади” РУП.

Точний час перетворення харківської групи у “вільну громаду” встановити важко. Справа в тім, що, починаючи з середини весни 1901 р., діяльність осередку РУП у місті майже повністю завмерла на цілий рік. Причиною були репресії після придушення масових студентських виступів початку 1901 р.: навчання було припинене майже на рік, студенти роз'їхались, крім того, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д.Антоновича, М.Русова, Б.Мартоса, К.Румницького, А. і О.Олексієнків та ін.) вислано з міста⁴⁷. Усе це на трива-

лий час зруйнувало роботу РУП у місті. Улітку 1901 р. партійна організація у Харкові не функціонувала⁴⁸. Восени заняття не були відновлені, й вимушені канікули продовжилися. Навчання розпочалося тільки навесні 1902 р. Але повернулися далеко не всі. За словами О.Коваленка, з “вісімки” активістів (він називав її комітетом і навіть Центральним комітетом РУП) у Харкові були тільки він і Ю.Коллард⁴⁹. Повноцінне партійне життя відновилося тільки з осені 1902 р. Саме тоді після тривалої перерви з’являється чергове видання харківської організації – гектографована листівка “Панове громадяни!”, присвячена Шандрівському страйку⁵⁰. Склад “вільної громади” поповнили нові члени: Г.Благов, С.Андрієвський, В.Гордієнко та ін. Але помітного кількісного зростання не сталось, оскільки закінчили навчання і залишили Харків К.Румницький, Л.Мацієвич, Д.Познанський, через арешти не повернулись М.Русов, А.Олексієнко. Якісно ж склад погіршився: на зміну ідейно зрілим (відносно), авторитетним діячам прийшла молодь без достатньої підготовки, яка в організації не могла відігравати самостійну роль. Із названих причин Харківська “вільна громада” поступово втрачала провідне становище в партії і все більше стала залежати від волі її незмінного лідера Д.Антоновича.

З-поміж інших “вільних громад” першою виникла Київська. Її заснував у другій половині 1901 р. Д.Антонович, висланий до Києва. Б.Матюшенко датував цю подію серпнем 1902 р., очевидно сплутавши її з відродженням чи реорганізацією громади після арештів на межі 1901–1902 рр.⁵¹ У лютому 1902 р. кияни випустили свою першу відому нам відозву, присвячену аграрному питанню. У тому ж місяці вона вже поширювалась у Роменському повіті Полтавщини⁵². Серед перших активістів громади були також Є.Голіцинський, А. і М.Лівицькі, М.Ткаченко, П.Канівець, М.Галаган, В.Козиненко, М.Порш, К.Чайківська та ін.

На Чернігівщині діяльність РУП проявляється з 1901 р. – головним чином, через поширення літератури в Ніжині й окрузі. Члени місцевого українського гуртка – студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – одержували її від київських рупівців, вихідців із Ніжина, П.Канівця, М.Ткаченка, О.Мерклінга⁵³. Через М.Гмирю підтримувався зв’язок із полтавською “вільною громадою”⁵⁴. Очевидно, через арешти у Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили, зокрема, і названі ніжинці⁵⁵, процес перетворення молодіжного гуртка у партійну групу загальмувався. Він відновився тільки насамкінець 1902 р. Як свідчив М.Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К.Чайківська, у Ніжині припадає на зиму 1902–1903 рр.⁵⁶ Її перша листівка з’явилася у лютому 1903 р.⁵⁷ Головним чинником того, що центром українського революційного руху в губернії став Ніжин, була наявність у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту, і тих, хто навчався в інших містах. Немалу роль відіграв і тісний зв’язок із київською “вільною громадою”, зрештою, просто географічна близькість і зручне сполучення між двома містами. Чернігів, позбавлений цих переваг, залишався твердинею поміркованої течії українського руху.

Чорноморська громада (у Катеринодарі) була заснована наприкінці 1902 – на початку 1903 рр. партійцями з Полтавщини С.Петлюрою та П.Понятенком, а також М.Ткаченком із Ніжина, які змушені були перебратись на Кубань через переслідування⁵⁸. На початку грудня 1902 р. вона випустила гектографовану відозву “До чорноморських козаків”⁵⁹. Через незавершеність процесу формування двох останніх громад на момент скликання I з’їзду РУП (грудень 1902 р.) вони на ньому не були представлені, хоч у післяз’їздівському “комунікаті” названі.

Рішення I з’їзду РУП (грудень 1902 р.) мали важливе значення для організаційного становлення партії. Існує думка, що вже на час з’їзду в основному

склалась партійна організаційна мережа, котра з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р.⁶⁰ Проте з цим важко погодитись. До грудня 1902 р. оформилися тільки 4 “вільні громади” з шести, на периферії існувало лише декілька нечисленних груп, а кількість членів партії навряд чи виходила за межі сотні. Формування партійних структур тільки розпочалось, і саме проведення з’їзду та його ухвали відіграли у цьому процесі велику роль. Обрання ЦК (Д.Антонович, Є.Голіцинський, В.Козиненко) створило умови для об’єднання окремих партійних громад у цілісну організацію, визначення й дотримання єдиного курсу (попри широку автономію, яка зберігалась за “вільними громадами”). Від імені ЦК була вироблена й опублікована в “Гаслі” заява, що визначала організаційні засади будівництва партії і мала значення статуту. У партійному лексиконі з’явилися поняття “організація” і “комітет”, була вибудована певна організаційна ієрархія, і з невизначеністю організаційних відносин на місцях і загалом у партії було в основному (бо цілковитої ясності тут не було ніколи) покінчено.

Таким чином, відносити заснування РУП до 1899 р. немає підстав; так звана “рада чотирьох” була не установчим, а ініціативним зібранням; справжнє формування РУП як самостійної політичної організації розпочалося тільки з середини 1901 р. Виходячи з усього сказаного та враховуючи історіографічну й суспільну традицію, було б доцільним вважати 29 січня 1900 р. умовною датою заснування партії. Щодо всього процесу організаційного становлення РУП, то в ньому можна виділити, принаймні, чотири етапи:

1) 1899 р.: виникнення самої ідеї та назви партії, початок підготовки до її створення;

2) 1900 р. – перша половина 1901 р.: проголошення партії, деяке кількісне її зростання, діяльність перших рупівців у складі молодіжних об’єднань національно-визвольного спрямування у Харкові й Полтаві, поява перших видань РУП;

3) середина 1901 р.–1902 р.: I конференція РУП, цілеспрямоване творення місцевих організацій (“вільних громад”), вихід першого загальнопартійного періодичного органу “Гасло”;

4) кінець 1902 р. – початок 1903 р.: I з’їзд, створення керівних органів РУП і місцевих комітетів.

Ці хронологічні відрізки можна було б охарактеризувати як етапи відповідно підготовки (1) й зародження (2) партії, створення (3) й упорядкування (4) її організаційної структури. У такому контексті виглядає логічною і своєчасною публікація у квітні 1903 р. – відразу після того, як були закладені організаційні основи партії, – проекту партійної програми, прийняття якої мало б довершити процес будівництва РУП.

¹ Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1918; Його ж. Революційна Українська партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії Укр. соціал-демократичної партії. – Л.; К., 1921; Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918 рр.). – Х., 1918; Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 86. – Кн. 3; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б.м., 1926. – Т. 1: Революційна Українська партія (РУП); Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // За сто літ. – 1928. – Кн. 2; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.: Курс лекцій. – Подєбради, 1934; Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наук. праці з питань політ. історії. – К., 1991. – Вип. 169; Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Української партії (РУП) // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 3; Його ж. Харківська “вільна громада” РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії // Вісн. Харк. ун-ту. – 2000. – № 485. – Історія. – Вип. 32; Голобуцький О., Кулик В. Ук-

раїнський політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996; *Шевченко В.М.* РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України: Матеріали міжнар. конф. – К.; Ніжин, 1997; *Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; *Лавров Ю.П.* Виникнення і діяльність українських політичних партій (кін. XIX – поч. XX ст.) // Історія України. – 1999. – № 21–24; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. – 1917 р. – К., 1999.

² Див., напр.: *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.18, 19.

³ ЦДІА України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.

⁴ *Жук А.* Перша партійна конференція Революційної української партії // Календар-альманах “Дніпро” на 1936 рік. – Львів, 1935. – С.98.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

⁶ Летопись революции. – 1924. – № 3. – С.235.

⁷ ЦДІАУК. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.

⁸ Див.: *Наумов С.О.* Харківська Українська студентська громада: організація, склад, ідеологія (1897–1904 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. – 2002. – № 566. – Історія. – Вип. 34. – С.252–260.

⁹ *Жук А.* Перша партійна конференція Революційної української партії. – С.98.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

¹¹ Див.: З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С.44, 46, 65.

¹² *Завваги Д.В. Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда* // Там само. – С.71.

¹³ *Михайло Русів: некролог* // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.299.

¹⁴ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). – Торонто, 1972. – С.64.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 28.

¹⁶ Там само. – Спр. 403. – Арк. 157.

¹⁷ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.72.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 74.

¹⁹ *Коваленко О.* На межі двох віків (Спогади про Українську Студентську Громаду в Харкові) // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С.91. Ця редакція спогадів має деякі відмінності порівняно з публікацією 1939 р.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 65–72; *Ляхоцький В.П., Молостов В.А.* Нове джерело до історії Української національної партії // Архіви України. – 1992. – № 5–6.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 69.

²² *Коваленко О.* Там само. – С.90.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 70.

²⁴ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.72, 73.

²⁵ Там само. – С.81.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4.

²⁷ *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.19.

²⁸ Див.: *Завваги Д.В. Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда.* – С.71.

²⁹ *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. – С.73.

³⁰ Дві короткі автобіографії Андрія Жука // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 3. – С.222.

³¹ Докл. про це див.: *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Там само. – С.168–176.

³² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 1–3; Спр. 31. – Арк. 27–30.

³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 176; Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 27.

³⁴ Дві короткі автобіографії Андрія Жука. – С.223.

³⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 127–148.

³⁶ *Коваленко О.* На межі двох віків. – С.44.

- ³⁷ Жук А. Перша партійна конференція Революційної української партії. – С.99, 100.
³⁸ Головченко В. Від “Самостійної України” до Співки визволення України. – С.22.
³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 148.
⁴⁰ Жук А. Перша партійна конференція Революційної української партії. – С.100.
⁴¹ Там само.
⁴² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С.98.
⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.
⁴⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 17; Гасло. – 1902. – Ч. 3–4. – С.14, 15.
⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 14.
⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 420.
⁴⁷ Харківський облдержархів. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1434. – Арк. 249–253.
⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 6.
⁴⁹ Визвольний шлях. – 1993. – № 2. – С.236.
⁵⁰ ЦДІАУК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.
⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.
⁵² ЦДІАУК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 101а.
⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 167.
⁵⁴ Микола Гмиря (некролог) // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.346.
⁵⁵ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С.110.
⁵⁶ Другий (Троцький) Микола. Минуле // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С.341.
⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 53.
⁵⁸ Жук А. Із споминів про С. Петлюру (1901–1907) // Симон Петлюра в молодості: Зб. споминів. – Львів, 1936. – С.26.
⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1597. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10.
⁶⁰ Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. – С.28.

In the article the popular points of view in the domestic historiography of the Revolutionary Ukrainian Party occurrence are considered. On the basis of complex source studying which displays the real position of the cells of Revolutionary Ukrainian Party and their predecessors – the Ukrainian youth circles, the author’s vision of the process of the creation and the organizational becoming of the party is formulated.

Е. Єкабсонс*

ЛАТВІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ЗА ДОБИ УНР

У статті розглядається досі невисвітлена в історіографії сторінка латвійсько-українських взаємин – від їх започаткування в 1917 р. й до закінчення в 1920–1921 рр. Висвітлюється встановлення дипломатичних стосунків, діяльність консульства й місії УНР у Ризі, а також контакти дипломатичних представників Латвії й України в Лондоні, Варшаві, Гельсінкі. Звернено увагу на ще один невідомий аспект двосторонніх відносин – участь латишів, офіцерів українських збройних сил, у боротьбі за незалежність України. Автор визначає позицію Польщі як один із головних чинників, які зумовили ставлення латвійського уряду до УНР у 1920 р. Окремо згадується про велику роль у встановленні й зміцненні латвійсько-українських стосунків першого міністра закордонних справ Латвії З.Меєровіцса й латвійського дипломатичного представника у Варшаві А.Кеніньша. Особливу увагу присвячено участі делегації УНР як рівноправного партнера в конференції балтійських країн у Балдурі.

* Єкабсонс Ерікс – доктор історії, асоційований професор факультету історії й філософії Латвійського університету (Rīga, Латвія).